

Іван Терлюк

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії держави і права
i.terlyuk2406@gmail.com

**МІЖКОНФЕСІЙНІ ЗМАГАННЯ ЯК ВИЯВ ПРАВА
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ НА ВЛАСНІ НАЦІОНАЛЬНІ
ІДЕНТИЧНІСТЬ І ДЕРЖАВНІСТЬ
(ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)**

© Терлюк І., 2018

Міжконфесійний чинник розглянуто як форму суспільно-політичної боротьби тогочасних інтелектуалів за відстоювання прав українського народу на власні національну ідентичність й національну державність. Наголошено на тому, що у ході полемічної боротьби поняття “русь” (себто – українці) і “православна віра” набувають тотожного змісту. Проводиться думка, що ідея верховенства в українському суспільстві духовної влади – влади православної церкви була єдино можливою у тогочасних умовах формою реалізації національної державності.

Ключові слова: полемічна література; національна ідентичність; національна державність; православна церква.

Іван Терлюк

**МЕЖКОНФЕССИОННЫЕ СПОРЫ
КАК ПРОЯВЛЕНИЕ ПРАВА УКРАИНСКОГО НАРОДА
НА СОБСТВЕННЫЕ НАЦИОНАЛЬНЫЕ ИДЕНТИЧНОСТЬ
И ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ
(последняя четверть XVI - первая половина XVII в.)**

Межконфессиональный фактор рассматривается как форма общественно-политической борьбы тогдашних интеллектуалов за отстаивание прав украинского народа на собственные национальную идентичность и национальную государственность. Отмечается, что в ходе полемической борьбы понятие “русь” (то есть – украинцы) и “православная вера” приобретают тождественное содержание. Проводится мысль, что идея верховенства в украинском обществе духовной власти – власти православной церкви была единственно возможной в тогдашних условиях формой реализации национальной государственности.

Ключевые слова: полемическая литература; национальная идентичность; национальная государственность; православная церковь.

**INTER-RACE AS AN EXPRESSION OF LAW
OF THE UKRAINIAN PEOPLE TO OWN THEIR
NATIONAL IDENTITY AND STATEHOOD
(Last quarter XVI – first half XVII centuries)**

Inter-confessional factor is seen as a form of social and political struggle of contemporary intellectuals for defending the rights of the Ukrainian people for their national identity and national statehood. It is noted that during the polemic fighting the concept "Rus" (that is- Ukrainian) and "Orthodoxy" acquire the same meaning. There is an opinion that the idea of the rule in the Ukrainian society of the spiritual power -of power of the Orthodox Church was only possible in conditions of contemporary form of the national state.

Key words: polemical literature; national identity; national statehood; the Orthodox Church.

Постановка проблеми. Звернення до зазначеної у заголовку наукової проблеми актуалізується, передовсім, академічним інтересом. Міжконфесійна літературна боротьба та її матеріальний наслідок – комплекс православних, уніатських, протестантських та римо-католицьких пам'яток - у науці називають *“полемічною літературою”* (тут і далі курсив наш – *I. T.*). Час появи останньої зумовлений новими суспільно-політичними умовами в Україні останньої чверті XVI ст., спричинених, з одного боку, укладенням Люблінської унії й утворенням польської за національними формою і змістом держави – Речі Посполитої, а з іншого – утвердженням станової релігійно-конфесійної свідомості. Згадані чинники, на нашу думку, сприяли політизації полемічної літератури на ґрунті пропаганди цінностей-переваг римо-католицької (польської) чи відстоювання православної (української, за тодішньою термінологією – руської) ідентичності. Українське національне усвідомлення зароджувалося/відстоювалося через ототожнення понять “рус” і “православна віра”. І найбільше значення у цьому процесі мають твори православних мислителів, спрямованих на оборону “віри предків” і свого народу як носія цієї віри.

Аналіз дослідження проблеми. Лише в останні роки різні аспекти полемічної літератури вивчали декілька поколінь науковців. Найбільше філософів (напр.: В. Нічик, М. Кашуба, І. Огородник, А. Бичко) і філософів права (напр.: С. Сливка, О. Колич), істориків (напр.: О. Ситник, Л. Квасюк) і філологів (напр.: В. Микитась, Н. Поплавська). Також проблеми почасти торкалися політологи (напр.: Б. Кухта, М. Костельнюк, О. Пономаренко) й культурологи (напр.: З. Хижняк, В. Маньківський) тощо. Однак чи не найближче, з нашого погляду, до висвітлення завдань цієї розвідки підійшов відомий письменник і історик В. Шевчук [11]. Утім, як нам видається, в означеній проблематиці ще залишається чималий інтелектуальний ресурс.

Мета статті – простежити процес розвитку (у контексті основних авторів та ідей) української, передовсім, православної, полемічної літератури в Україні останньої чверті XVI – першої половини XVII ст. як однієї з форм інтелектуальної суспільно-політичної боротьби, що сприяла українському національному усвідомленню й зародженню в середовищі української еліти уявлень щодо власних національних цінностей, зокрема, цінності національної державності.

Виклад основного матеріалу. Для початку варто зазначити, що суспільно-політична інтелектуальна боротьба між конфесіями в Україні розпочалася майже відразу з утворенням Речі Посполитої. Тоді полеміку провадили польські автори, пропагуючи унію (єдність церков – *I. T.*) з метою польсько-католицької експансії на українські землі та православні українці з метою відстоювання своєї самобутності. Нова хвиля полемічної війни припадає вже після укладення Брестської церковної унії (1596). Розділивши український народ на три конфесії, вона започаткувала полеміку вже між руськими (українцями) – православними та уніатами.

Першим серед православних, хто підняв голос проти т. зв. “єдності”, був **Герасим Смотрицький** (? – 1594), письменник і педагог, один з передових діячів Острозького культурно-освітнього центру, перший ректор Острозької колегії (академії) та автор трактату “*Ключ царства небесного*” (1587) [6]. Він наголошував, що ідея унії постала в римо-католицьких колах, які почали критикувати православ’я; самі ж представники східної конфесії ті напади “*мимо себе пускають*” і з тим не борються. Відтак Г. Смотрицький закликає православних почати полемічну боротьбу, щоб “*своїх у вірі покріпити*”. Мислитель нагадує “*руським народам*” про колишню їхню “*велику славу й дивну справу*”. Тим самим переводить проблему з догматичної в соціально-політичну. Дорікає, що вищі стани суспільства вже почали відступатися від рідного народу (“*слабкі тільки опиратися знають*”). Розтлумачує, хто може називатися відступниками від православ’я. З обох існуючих конфесій як відступну трактує римо-католицьку, бо саме вона, на його думку, відступила від християнських канонів.

Як політичну полеміст розглядає проблему впровадження григоріанського календаря (1582) – вважає, що новий календар сприяє розбрату між християнами і поглиблює міжконфесійну різницю [11]. (“*Великий і дивний розрух стався правдиво в усьому світі*”). Питання календаря для Г. Смотрицького набуває соціально-правового значення: в стосунках між паном та підданим, міщанами, купцями, в родині; розглядає його як порушення природного права щодо руських людей.

У полемічній літературі на захист унії В. Шевчук на першому місці ставить твори одного із головних її ініціаторів **Інатія Помія** (1541–1613). Найвідоміший трактат останнього, з-поміж понад десяти здебільшого полемічних творів написаних ним староукраїнською (руською) та польською мовами, називається: “*Унія греків із костелом римським*” (1595) [5]. У спеціальній літературі він трактується більше як схоластичний, аніж суспільно-політичний: автор зовсім не торкається проблеми поєднання римо-католицизму з польською експансією [11]. Хоча наголошує на тому, що православні пастирі ведуть своїх овець на душевну погибель, а маєтні стани при цьому виявляють свою байдужість; вороже ставиться не лише до братств, а й до визвольних змагань свого народу. Більше суспільно-політичне навантаження несе дискусія 1598–1599 рр. Іпатія Потія з представником Острозького культурного осередку – тодішнього антиунійного центру полемічної боротьби, який ховався під псевдонімом **Клірика Острозького**.

Сила позиції уніатів у світлі цієї дискусії була в тому, що, вважаючи свій народ за бідний і темний, вони хотіли (чи тільки декларували) піднести його освітній рівень і вписати його у загальноєвропейський культурний процес. Проте ці думки були зрозумілими тільки вузькому, елітному колу. Широкий загаль небезпідставно бачив в унії один із засобів польсько-католицької експансії й загибель своїх віковичних батьківських засад та *вольностей*, тобто пряму загрозу для існування народу. Погоджуємося з В. Шевчуком, що, власне, сила православних і полягала в обороні від таких перспектив [11].

Найвиразніше із суспільно-політичного погляду унію розглядає **Христофор Філалет** (пом. – поч. XVII ст.), дрібний шляхтич з оточення князя Костянтина-Василя Острозького. Його головна праця “*Апокрисис. Відповідь на книжки про синод Брестський іменем людей старожитньої релігії грецької*” (1598) [10], написана у формі опонування на твір єзуїта П. Скарги “*На захист Брестської унії*” (1597).

Мета “Апокрисиса” полягала у “*показі невинності нашої*”. Свого опонента автор називає “*синодовим дієписцем*” і зазначає, що православні не латиною брідяться, а “*римського костела блудами*”. Захищає ідею колективного управління церквою, наголошуючи при цьому, що усі люди однаково наділені розумом і здатністю самостійно трактувати проблеми Святого Письма. Рішуче

заперечує думку, що Папа Римський, приймаючи уніатів під свою владу, “шукає тільки духовної втіхи”, а не вигоди, і приводить на це аргументи, виходячи з постулату римо-католицької експансії. Відтак унію трактує не як *єдність*, а як *непорозуміння*, що здатне розхитати Річ Посполиту. Наголошує на тому, що унія впроваджується через примус. Наводить приклади насильного впровадження унії і жорстокого переслідування тих, котрі не захотіли її підтримати. Відверто захищає право світських людей брати участь у вирішенні різних питань церковно-суспільного життя. У духовних переслідуваннях православних мислителів вбачав порушення природного права руських людей та їхніх вольностей. До слова, загалом твір Хр. Філалета вважається таким, що пройнятий основаними на вимогах природного права ідеями суспільного договору, обмеження влади монарха законом, визначення прав і свобод підданих [3]. Влада монарха, на переконання мислителя, не може бути абсолютною. Монарх не має права вершити свавілля, беззаконня над народом. А відносини між монархом і народом будуються на законах і добровільній згоді. Власне дотримання монархом закону, повага прав і свобод підданих є джерелом сили та могутності держави.

Найактивнішими поборниками унії були чільні представники гострополемічного напрямку вітчизняної суспільно-політичної думки **Василь Суразький** (пом. 1608 р.) та його учень **Іван Вишенський** (1560–1620).

Антиунійна (ширше – антикатолицька) позиція В. Суразького полягала у ревному обґрунтуванні необхідності збереження православних традицій. У трактаті “*Про єдину правдиву православну віру...*” (1588) [8], критикуючи католицьке вчення про два джерела походження святого духу від отця і сина, мислитель на догматичному матеріалі доводив безпідставність зазіхання папи Римського на верховенство над усім християнським світом. З погляду В. Суразького, *істинної* (правдивої – *І. Т.*) православної віри можна досягти тільки зосередившись на внутрішньому світі духовного розуму, й піднявши до нього знання, викладені у Біблії та у відомих з часів князівської доби творах отців східної християнської церкви. Відтак мислитель обстоював замкнутість української культури в давньоруських межах, не допускаючи можливості компромісного сприйняття інокультурних впливів.

Низку постулатів В. Суразького розвинув Іван Вишенський. У своїх полемічних творах, що їх вважають вершиною православної полемічної літератури [11], він тісно пов’язує проблему унії і католицизму із найзлободеннішими суспільно-політичними проблемами власного народу. Звідси – творчість І. Вишенського була спрямована на утвердження ототожнення: усі православні – це українці (русь), а неправославні – відступники.

Погоджуємося з Б. Кухтою, знаним вітчизняним політологом, істориком української політичної думки, який поділяє суспільно-політичний сегмент творчості Івана Вишенського на три напрямки [2, с. 48–49].

Перший полягав у критиці тогочасного суспільного ладу, шляхти (“*Обличение диявола-миродержца*”). За Вишенським, уся історія людства – це історія боротьби за владу над людством диявола. Усі хто займав якусь посаду є угодниками, співучасниками диявольського царства. Але є один характерник – “*голяк-странник*”, який відмовляється від будь-яких пропозицій диявола. Цією відмовою І. Вишенський заперечує (не сприймає) суспільно-політичний уклад Речі Посполитої.

Другий обмежувався критикою Берестейської унії, діяльності ордену ієзуїтів. У “*Посланні до єпископів*” він викриває духовенство як користолюбців, що забули Бога. У трактаті “*Короткослівна відповідь Теодулові*”, написаному стосовно книги Петра Скарги “*Про урядження та єдність Божої церкви під одним пастирем і про грецьке та руське від тієї єдності відступництво*” (1590), виступає проти римського календаря як порушення традиції. Твердить, що римський костел походить від східної церкви, як син від матері, відтак “*старша мати від дітей – спершу мати, а тоді дитина*”. Висновок з цього: римська церква уподібнюється до сина, який відцурався матері і відірвався від неї. Унію розглядає як диявольський виплід. Доводить, що католицькі та уніатські єпископи обрані незаконно (не “*за узаконеним порядком*”). Переконаний, що пастиря в церкві треба не призначати, а ставити через “*народне обрання*”, як це й велося серед православних в Україні. Паства має контролювати дії пастиря. Цей висновок, за В. Шевчуком,

виводить автора до демократичного бачення суспільства, щоправда, на жорстокій, цілком середньовічній християнській основі [11]. Відтак у ставленні ж до правителя І. Вишенський, традиційно для України, заперечує тиранічне правління, а є прихильником демократичного: вівці контролюють пастиря.

Третій, чи не найважливіший, полягав у розробці концепції “*правдивої церкви*” (суспільства). Основними ознаками останньої, за І. Вишенським, є відмова від власності та свята бідність. У контексті цієї концепції мислитель піддав критиці світську владу, що була далекою від ідеалу раннього християнства; звернув увагу на роль правосуддя у житті суспільства: суд повинен охороняти закон і справедливість, утверджувати та захищати громадянські права і свободи. Та найголовніше, висунув ідею соборності правління християнської церкви, яка мала б бути заснованою на ідеї рівності усіх людей (свого роду колективної добротності її членів). Іншими словами, І. Вишенський запропонував *ідею об'єднання народу в душі та вірі* (національної церкви – І. Т.).

Саме після І. Вишенського православні мислителі активно розробляють ідею духовного об'єднання українського (“руського”) народу навколо православної церкви і дбають про піднесення її авторитету.

З-поміж найпомітніших православних авторів ідея духовного об'єднання народу в національній церкві (за В. Шевчуком – “Руського Сіону”) [11] передовсім проглядається у творчості *Мелетія Смотрицького* (1577–1633). Зокрема його польськомовна праця “*Тренос*” (1610) [7] написана у формі плачу (від. грец. - трену) на релігійні ущемлення, що їх зазнавали православні українці. Закономірно, що у творі вже ототожнюються поняття православної церкви й українського народу.

З одного боку, автор, засуджуючи почин С. Наливайка, тобто шлях національно-визвольного повстання, і як вірний громадянин Речі Посполитої закликає до *законного* розв'язання міжрелігійних (міжнаціональних) суперечностей. А з іншого, – устами матері-церкви закликає не терпіти більше ганьби та кривди, а показати себе й правду свою, власне прокинутися “*зі сну смертного*”. Мислитель подає рекомендації для пробудження народу: треба передусім удосконалити церкву і через неї з'єднати й підняти народ, *тобто діяти через духовне об'єднання* (!!! – І. Т.), а не через збройне повстання. Як першочергове завдання ставиться очищення церкви від загнівання. А унія засуджується як несправедливий шлях.

Спеціально у вітчизняній суспільно-політичній думці ідею духовного об'єднання народу на релігійній основі почав розробляти *Кирило Транквіліон-Ставровецький* (1581–1646). Щоправда, у його богословсько-соціологічному трактаті “*Зерцало богослов'я*” (1618) [9] вона подається не конкретизовано щодо до рідної землі, а абстраговано.

Обґрунтовуючи необхідність духовного єднання народу навколо церкви, мислитель, очевидно, маючи на увазі становище власного народу в Речі Посполитій, через богословські метафори протиставляє *державу* (що роз'єднує та сприяє духовному занепаду народу) *церкві* (з якою пов'язує духовну єдність). На думку В. Шевчука, говорить про протиставлення темного (держави в образі Вавилону) і світлого (церкви – Сіона) на тлі християнського віровчення про боротьбу двох головних начал - добра і зла; тлінність зла і вічну закладеність у часі добра. Нарешті виводить постулат, що багатство і розкіш Вавилону (держави) – це призвідник занепаду, пихи, безчесності та інших вад. (“*У тій чаші золотій повно крові вбитих заради злата і срібла, для тої чаші золотої границі земні кров'ю намочені і море з кров'ю змішане*”). Саме тому держава, що ґрунтується на гріхах і пороках, незважаючи на свою силу й могутність, приречена загинути. Людина гріха й зла – це житель Вавилону. Злий людині має бути покарання, а справедливій – “*пресвітле небо*”. Бог намагається врятувати жителів Вавилону, але ніхто його не слухає. Автор відтак закликає почути той “*голос Бога великого*”, що кличе до себе, а отже, відійти від Вавилону. На противагу Вавилону, “*пресвітлий Сіон, місто прекрасне, небесний Єрусалим, що є Церквою*”. Але Церква – це не будівлі, а насамперед, об'єднання вибраних людей “*з-поміж поганів, грішників і еретиків*”, які “*відлучилися від нечестя і скверни*”. Вони й складають Христове царство на землі. Саме цьому царству й суджена вічність у часі [11].

Важливо зазначити, що державні проблеми Кирило Транквіліон-Ставровецький розглядає з позицій інтересів людини, захисту її честі та гідності. Особиста гідність кожної людини є запорукою того, успішним чи неуспішним буде шлях розвитку кожної держави. Від людської

гідності залежить праця особи на користь держави. На думку мислителя, людину слід цінувати саме за її працю, а не майновий стан. Тому він позитивно налаштований щодо простих людей, котрих вважає головною силою у розбудові державної системи. Для К. Транквіліона-Ставровецького визначальними є ідеї свободи, рівності, братерства. Він пише, що Бог створив усіх людей рівними, всім дарував душу розумну і безсмертну. А шлях до вдосконалення людини – це шлях самопізнання. Тобто самопізнання дає людині можливість удосконалювати її здібності й таланти, аби досягти успіхів. А від успіхів окремих особистостей залежить успіх держави. Шлях індивідуального самопізнання, за К. Транквіліоном-Ставровецьким, – це природне право кожної особистості [3]. А державні правителі повинні це добре розуміти і створювати умови й можливості у державі для реалізації цього права.

Новий етап у процесі міжконфесійної боротьби пов'язаний із діяльністю засновника Києво-Могилянського колегіуму митрополита *Петра Могили* (1596–1647). У своїй полемічній праці – “*Літос*” (1644), що написана як відповідь на звинувачення православної церкви відомого на тоді *уже* католицького письменника і церковного діяча Касіяна Саковича [4, с. 254]. В умовах, коли державна влада належала польському королеві, розвиває ідею верховенства в українському суспільстві духовної влади, себто влади православної церкви. Розробляючи цю ідею, П. Могила намагався вивільнити православну церкву та її вірних від будь-якої іноземної залежності (в тому числі й Московії). Доводив, що православна церква в Україні має законне право на існування, й був переконаним, що реалізація православною церквою її верховної влади означатиме подолання кризи православ'я, а отже об'єднання усіх руських-українців. У майбутній [Українській] державі, на думку П. Могили, найбільш прийнятною для українців формою державного правління має стати монархія. Саме, виходячи з ідеї верховного становища церкви, П. Могила будує свою концепцію “*ідеального володаря*” [1]. За П. Могилою, він має бути сильним до ворогів Вітчизни, і гуманним – до своїх підданих. А вищим моральним правилом для церковних і світських владик має стати заповідь: “*не панувати, а опікувати*”. Мудрість володаря має виявлятися, на думку вченого, і в законотворчій діяльності. Володар повинен не тільки створювати закони, а й сам бути взірцем їхнього виконання, дотримання певних моральних норм.

Висновки. Огляд у рамках перебігу міжконфесійної боротьби останньої чверті XVI – першої половини XVII ст. основних персоналій та висловлених ними ідей дозволяє підтвердити загальні й сформулювати конкретні висновки:

1. Міжконфесійні змагання в Україні останньої чверті XVI – першої половини XVII ст. насамперед були спробою інтелектуалів знайти історичні аргументи щодо легітимізації для власної національної свідомості у звичний для тогочасного мислення спосіб, тобто у релігійній тотожності.

2. Міжконфесійні змагання в Україні були формою інтелектуальної суспільно-політичної боротьби, що сприяла українському національному усвідомленню й зародженню в середовищі української еліти уявлень щодо власних національних цінностей, зокрема, цінності національної державності.

3. У ході полемічної боротьби поняття “*русь*” (українці) і “*православна віра*” набувають тотожного змісту. А від І. Вишенського з'являється ідея духовного об'єднання народу навколо православної церкви. Її активно розробляють православні мислителі – Мелетій Смотрицький та Кирило Транквіліон-Ставровецький. З ними приходить розуміння того, що без такого об'єднання народу українцям не встояти в історичному змаганні народів. А необхідними умовами для цього були: зміцнення конфесії й підвищення авторитету священика, організація освіти й виховання на православній основі *української* людини.

4. Спроба реального втілення такої ідеології належала митрополиту Петру Могилі, у постаті якого тверде утримання православ'я поєднувалося із тяжінням до імплементації України в європейський культурний контекст. Вивищуючи закон і право як головну засаду громадянського життя, П. Могила плекав ідею політичної самодостатності Русі. І ця ідея мала реалізуватися в [Українській] державі, яка б не підлягала ні польському королеві, ні московському цареві. Духовні акції Петра Могили підняли українську еліту на вищий щабель: підготували до усвідомленого сприйняття національної державності, а отже, й зробили готовою до державотворчих змагань.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Костельнюк М. Політичний аспект діяльності Петра Могили [Електронний ресурс] / Марина Костельнюк. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Sup/2011_22/Roz
2. Кухта Б. Л. З історії української політичної думки / Борис Леонідович Кухта. – К.: Генеза, 1994. – 368 с.
3. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII ст. / Володимир Литвинов. – К., 2000. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/index.html>
4. Олійник Л. “Літос” Петра Могили у полемічному дискурсі першої половини XVII ст. / Л. Олійник // Київські полоністичні студії. – Т. XIX. – К.: Університет “Україна”, 2012. – С. 254–258.
5. Потій І. Унія греків з костьолом римським 1595 року [Електронний ресурс] / Іпатій Потій // Ізборник. Українська гуманісти епохи Відродження XV–XVIII ст. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/human/hum32.htm>
6. Смотрицький Г. Ключ царства небесного [Електронний ресурс] / Герасим Смотрицький // Ізборник. Українська суспільно-політична думка. Переклади текстів XVI–XVII ст. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/suspil/sus11.htm>
7. Смотрицький М. Тренос тобто плач [Електронний ресурс] / Мелетій Смотрицький // Ізборник. Українська суспільно-політична думка. Переклади текстів XVI–XVII ст. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/human/hum37.htm>
8. Суразький В. О единой истинной православной вѢрѢ и о святой соборной апостольской церкви откуда начало и како повсюду распрострися [Електронний ресурс] / Василь Суразький // Ізборник. Українська література XIV–XVI ст. – Режим доступу: http://litopys.org.ua/old14_16/old14_15.htm
9. Транквіліон-Ставровецький К. Зерцало богословія [Електронний ресурс] / Кирило Транквіліон-Ставровецький // Ізборник. Українська література XIV–XVI ст. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/suspil/sus42.htm>
10. Філалет Х. Апокрисис [Електронний ресурс] / Христофор Філалет // Ізборник. Українська література XIV–XVI ст. – Режим доступу: http://litopys.org.ua/old14_16/old14_18.htm
11. Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні в XVI – першій половині XVII століття [Електронний ресурс] / Валерій Шевчук // Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. – Т. 2. Кн. 1. – XVI ст. – К.: Дніпро, 2001. – С. 7–108. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/suspil/sus01.htm>

REFERENCES

1. Kostel'nyuk M. *Politychnyy aspekt diyal'nosti Petra Mohyly* [The political aspect of Peter Graves]. Availableat: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Sup/2011_22/Rozdil_1/13_pdf
2. Kukhta B. L. *Z istoriyi ukrayins'koyi politychnoyi dumky / Borys Leonidovych Kukhta* [History of Ukrainian political thought]. Kiev: Geneza Publ, 1994. 368 p.
3. Lytvynov V. *Renesansnyy humanizm v Ukrayini. Ideyi humanizmu epokhy Vidrozhennya v ukrayins'kiy filosofiyi XV pochatku XVII st.* [Renaissance humanism in Ukraine. Ideas humanism of the Renaissance in Ukrainian philosophy XV early XVII century]. Availableat: <http://litopys.org.ua/index.html>
4. Oliynyk L. *“Litos” Petra Mohyly u polemichnomu dyskursi pershoyi polovyny KhVII st.* [“Litos” Peter Graves polemical discourse in the first half of the seventeenth century]. Kyiv Polish studio. Vol. XIX. Kiev: Universytet “Ukrayina” Publ, 2012. pp. 254–258.
5. Potiy I. *Uniya hrekiv z kost'olom ryms'kym 1595 roku* [Greek union with the Roman church in 1595]. Availableat: <http://litopys.org.ua/human/hum32.htm>
6. Smotryts'kyu H. *Klyuch tsarstva nebesnoho* [The key is the kingdom of heaven]. Availableat:<http://litopys.org.ua/suspil/sus11.htm>
7. Smotryts'kyu M. *Trenos tobtto plach* [Trenos is crying]. Availableat: <http://litopys.org.ua/human/hum37.htm>
8. Suraz'kyu V. *O yedynoy ystynnoy pravoslavnoy vѢрѢ y o svyatoy sobornoй apostol'skoy tserkvy otkudu nachalo y kako povsyudu rasprostresya* [About edinoy true Orthodox vѢрѢ and the holy catholic apostolic church where we started and kako overall prevalence]. Availableat: http://litopys.org.ua/old14_16/old14_15.htm
9. Trankvilion-Stavrovets'kyu K. *Zertsalo bogosloviya* [Mirror bogosloviya]. Availableat: <http://litopys.org.ua/suspil/sus42.htm>
10. Filalet Kh. *Apokrysis* [Apokrisis]. Availableat: http://litopys.org.ua/old14_16/old14_18.htm
11. Shevchuk V. *Suspil'no-politychna dumka v Ukrayini v XVI – pershiy polovyni XVII stolittya* [Socio-political thought in Ukraine in the XVI – first half of XVII century]. Availableat: <http://litopys.org.ua/suspil/sus01.htm>

Дата надходження: 15.12.2016 р.